

Pártalapú euroszkepticizmus a visegrádi országokban¹

DÚRÓ JÓZSEF

A Lisszaboni Szerződés körüli cseh és lengyel huzavonát követően a 2011. őszi szlovákiai kormánybuktatás ismételen a figyelem középpontjába állította az Európai Unió bírálóit a visegrádi országokban. A térség egyes országaival sok szerző foglalkozott, ugyanakkor a négy ország euroszkepticizmusát alaposan összefoglaló és aktuális munka nincs. Jelen dolgozat ezt a hiányosságot kívánja pótolni, illetve arra keresi a választ, hogy vajon a rendszerváltás körülményei és az azóta eltelt időszak mennyiben befolyásolta az egyes pártok euroszkepticizmusát, illetve bírálatainak mozzatórugóit. Ehhez nem csak a szakirodalom és a pártprogramok, de a Lisszaboni Szerződésről szóló parlamenti és EP-szavazásokat is segítségül hívom. Amellett érvelek, hogy az euroszkepticizmus ezekben az országokban kétirányú: egyrészt a nemzeti szuverenitás védelmét, másrészt pedig a „másodrendű tagság” körülményeit hangsúlyozzák ezen tömörülések, ugyanakkor az EU demokratikus eljárás módjainak bírálata szinte teljesen hiányzik.

Jelen tanulmány célja képet adni az euroszkepticizmus fejlődéséről, okairól és helyzetéről a visegrádi országokban (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország). Ezen országcsoport jelenti ugyanis az euroszkepticizmus „utánpótlását” az Európai Unión belül több szempontból is. Egyrészt Csehországban a jelenlegi (Václav Klaus) és Lengyelországban a korábbi államfő (Lech Kaczyński) tett meg szinte mindent annak érdekében, hogy a Lisszaboni Szerződés ne vagy csak minél később kerüljön elfogadásra. Ilyen magas pozícióban (államfő, kormányfő) euroszkeptikus politikus nem volt máshol Európában a dokumentum elfogadásának ideje alatt. A második ok, ami miatt érdemes a témát boncolgatni, az az, hogy az Európai Parlamentben is komoly utánpótlást jelentenek a visegrádi országok az euroszkeptikus frakciók számára. Az Európai Konzervatívok és Reformisták Csoportjában (ECR) a képviselők fele (27 fő) kerül ki a poszt-szocialista országokból, 25 főt pedig kifejezetten a visegrádi országok pártjai (a cseh ODS, a lengyel PiS és a magyar JeSZ, korábban MDF) delegálnak. Másfelől nehéz lenne elmentni amellett, hogy mind erős nacionalista (SNS, Jobbik), mind erős kommunista pártok (KSČM) vannak a térségben, amelyekre szintén nehéz lenne az EU-barát jelzőt illeszteni.

Munkám elméleti keretét Taggart és Szczerbiak (2008), illetve Kopecký és Mudde (2002) nyomán az általam megalkotott tipológia (Dúró, 2010) jelenti. Úgy látom ugyanis, hogy mindkét csoportosítás rossz helyre teszi a fókuszot, hiszen a térség pártjai számára sem az a kérdés már, hogy hazájuk az Európai Unió tagja legyen-e, hanem hogy milyen európai integrációt képzelnek el.

Azokat az euroszkeptikus pártokat elemzem, amelyeknek van parlamenti vagy európai parlamenti képviselője, illetve korábban a hazai politikára komoly hatással rendelkeztek. Ennek megfelelően hosszabban-rövidebben összesen tizenkét párttal foglalkozom. A pártprogramok elemzése mellett kitérek a szakirodalom megállapításaira is, illetve a Lisszaboni Szerződésről szóló parlamenti és európai parlamenti szavazások elemzése képezi még a dolgozat módszertanát.

¹ Ez a tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005. számú TÁMOP program Hatékony állam, szakértő közigazgatás, regionális fejlesztések a versenyképes társadalomért alprojektjében, az Állam és polgárai műhelyben készült.

Amellett érvelek, hogy a visegrádi országokban a történelmi előzmények és különösen a rendszerváltás körülményei meghatározóak voltak abban, hogy az egyes országokban milyen stílusú és mennyire erős euroszeptikus pártok jöttek létre. A tanulmány egyik fő megállapítása, hogy a nemzeti szuverenitás mellett a térség euroszeptikus pártjainak fő kritikája kizárólag az új évezredben csatlakozó országok tömörüléseire jellemző.

Euroszepticismus alatt a dolgozatban végig és következetesen korábbi definíciómat értem: euroszeptikus pártnak tekinthető az a tömörülés, amely a politikai uniót vagy annak valamely részét, illetve az EU döntéshozatali folyamatát, mechanizmusát ellenzi vagy bírálja, ahol a bírálat elsősorban elvi, nem pedig közpolitikai alapú (Dúró, 2010: 55.).

A dolgozat első részében igyekszem körbejárni az euroszepticismus témakörét, a fókusz a pártalapú euroszepticismusra helyezve. Ebben az egységben igyekszem felvázolni a szakirodalom megállapításait, rámutatni azok gyengeségeire és kifejteni saját definíciómat. A tanulmány második fejezete egy rövid történelmi áttekintést fog tartalmazni, mely a demokratikus átmenet során felmerülő problémák közül azokra igyekszik a hangsúlyt tenni, amelyek magyarázhatják az euroszepticismus szavazói szinten történő megerősödését a visegrádi országokban. A harmadik szakaszban az euroszeptikus politikai szereplőket (elsősorban, de nem kizárólag pártokat) veszem górcső alá. A dolgozatban a parlamenti és/vagy európai parlamenti képvisellel rendelkező pártokat vizsgálom, hiszen ők tekinthetőek releváns tényezőknél. A dolgozat utolsó egysége az összegzést és a konklúziót tartalmazza.

Az euroszepticismus fogalma, fajtái

A szakirodalomban két, egymással viszonylag nagy átfedésben lévő meghatározás, csoportosítás terjedt el az euroszepticismust illetően. Az egyik Paul Taggart és Aleks Szczerbiak (2008) nevéhez fűződik. Ők két nagyobb csoportra osztják az euroszeptikus pártokat: kemény (*hard*) és puha (*soft*) euroszepticismusról beszélnek. A kemény euroszepticismus elvi talajon álló ellenzése az EU-nak és az európai integrációnak. Azok a pártok tartoznak ide, amelyek szerint ki kell lépnie országuknak az EU-ból, vagy – ami ezzel egyenértékű – amelyek szerint ellenezni kell az európai integrációt (bármiféle európai integráció) egészét. Ezzel szemben a puha euroszepticismus nem elvi ellenzése az európai integrációnak vagy az EU-tagságnak, hanem az Európai Unió egy vagy több közpolitikájának ellenzése vagy a nemzeti érdek összeegyeztethetlensége az EU irányvonalával (Taggart-Szczerbiak, 2008: 7-8.). Ezen csoportosítás visegrádi országokra vonatkozó részét az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: Kemény és puha euroszeptikus pártok a V4 országokban

Ország	Kemény euroszeptikus	Puha euroszeptikus
Lengyelország	SRP, LPR	PiS, PSL
Csehország	KSČM, RMS	ODS
Szlovákia	KSS, PSNS, SNS	HZDS, Smer, KDH
Magyarország	MIÉP	Fidesz, Munkáspárt

Forrás: Taggart-Szczerbiak, 2008: 12.

A csoportosítás – annak ellenére, hogy 2008-ban jelent meg a mű – a 2002-es körüli állapotokat tükrözi. Ezt a legjobban a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) újraegyesülése (2004) előtti két párt (SNS és Igazi SNS) megléte szemlélteti. A táblázatban szereplő pártok közül nem kívánok foglalkozni Miroslav Sladek Republikánusaival (RMS), a már megszűnt PSNS-szel, a marginalizálódott Szlovákiai Kommunista Párttal, valamint a nacionalista Magyar Igazság és Élet Pártjával (MIÉP) és a kommunista Munkáspárttal sem.

A másik értelmezés, amelyet e tanulmány keretei között mindenképpen ismertetni kell, Kopecký és Mudde (2002) tipológiája (2. táblázat). E szerint az Európához való viszonyt két részre lehet bontani: az egyik magához az európai integrációhoz való viszony (eurofíl, eurofób), a másik pedig az EU fejlődésével kapcsolatos álláspont (EU-optimista, EU-pesszimista). Ezek alapján négy kategória kínálkozik fel: a mindkét esetben pozitív hozzáállást az eurorajongó, a mindkét esetben negatívát az EU-ellenes vagy integráció-ellenes jelzővel lehet illetni (Taggart és Szczerbiak kemény euroszepticismusa). Emellett az a párt, amely eurofíl, de EU-pesszimista, az euroszeptikus (puha euroszeptikus Taggart-Szczerbiaknál), amelyik pedig EU-optimista, de eurofób, az europragmatista (Kopecký-Mudde, 2002: 303.). E felosztás véleményem szerint helytálló, jómagam azonban euroszepticismus alatt az Európai Unióval szembeni bírálókat fogom érteni, azaz az euroszeptikus és az EU-ellenes kategóriákkal foglalkozom, hiszen több pártnál is tapasztalható, hogy alternatív európai együttműködést el tudnak képzelni. Ugyanakkor Kopecký és Mudde csoportosítása azért is releváns jelen tanulmány szempontjából, mert a visegrádi országokra koncentrál.

2. táblázat: A V4-országok pártjainak besorolása európai ügyekben²

		<i>Eurofíl</i>	<i>Eurofób</i>
		<i>Eurorajongók</i>	<i>Europragmatisták</i>
EU- optimista	PL	PO, PSL, SLD, UW	
	CZ	ČSSD, KDU-ČSL, ODA, US	
	SK	DU, SDK, SDL', MKP	HZDS*
	H	Fidesz, MDF, MSZP, SZDSZ	FKGP
EU- pesszimista		<i>Euroszeptikusok</i>	<i>EU-ellenesek</i>
	PL	AWS*, PiS	LPR, SRP
	CZ	ODS	KSČM*, SPR-RSČ
	SK	KDH	SNS, ZRS
	H	KDNP*	MIÉP*

Forrás: Kopecký-Mudde, 2002: 316.

Ez a fajta besorolása a térség pártjainak teljes körűnek nevezhető 2002-ben, ugyanakkor – ahogy az előző táblázatnál, úgy itt is – jelezni kívánom, hogy mely pártokról nem lesz szó jelen tanulmány keretei között. Értelemszerűen a ma már nem létező tömörülések – lengyel Szabadság Unió (UW), a szlovák Demokrata Unió (DU), Szlovák Demokratikus Koalíció (SDK), Szolidaritás Választási Akció (AWS) – mellett a hazájukban marginális szerepet betöltő (akár korábban feloszlott és újjáalakult) pártok – Polgári Demokrata Szövetség (ODA), cseh Szabadság Unió (US), Demokratikus Baloldal Pártja (SDL'), Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKGP), Koalíció a Köztársaságért

² A táblázatban *-gal jelölt pártok két kategória határán mozognak az eredeti cikk szerint

– Csehszlovákia Republikánus Pártja (SPR-RSČ), Szlovákiai Munkások Szövetsége (ZRS), Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) tartoznak e kategóriába.

Mint a fentiekből is kitűnik, az euroszeptikus pártokat elsősorban az EU-tagsághoz való hozzáállás alapján vizsgálja a szakirodalom, és nem fordít kellő figyelmet sem arra, hogy EU-ellenes (azaz kemény euroszeptikus) párt nagyon kevés van mind a térségben, mind pedig Európában, sem pedig arra, hogy ezek a pártok mi alapján bírálják az Európai Uniót. Éppen ezért alapvetően elvetem mind a Taggart-Szczerbiak, mind pedig a Kopecký-Mudde szerzőpáros csoportosítását – jóllehet utalásszinten mindkettővel fogok a pártok tárgyalásánál foglalkozni –, és egy harmadik, általam korábban megalkotott tipológiát kívánok használni (Dúró, 2010). A csoportosítás relevanciájára már korábbi munkámban rámutattam, így most csak a főbb szempontokat tárgyalom. A fentiekben a szakirodalom felé kifejtett kritikám egyik sarokköve volt, hogy az Európai Unióból való direkt kilépést csak kevés releváns párt vallja magáénak, ráadásul ma már nem az EU-tagság, sokkal inkább a korábban már definiált politikai unió áll e pártok kritikáinak kereszttüzeiben. Éppen ezért a csoportosítás egyik dimenziója a politikai unióhoz való viszony lesz, melyet a dolgozatban anti-föderalista és pro-föderalista jelzőkkel illetek. Míg előbbi értelemszerűen a föderalizmus irányába mutató intézkedések elutasítását jelenti, addig utóbbi kategóriába azok a pártok tartoznak, amelyek legalább részben elfogadják ezeket az intézkedéseket. A másik szempont – és erről a szempontról a szakirodalom hajlamos elfeledkezni –, amelyet vizsgálni kívánok, a bírálat indoka, nevezetesen az, hogy az euroszeptikus pártok milyen érvekkel kritizálják az Európai Uniót. Itt korábban hét kategóriát állítottam fel, melyeket e tanulmány keretei között is meg kívánok tartani:

1. Szuverenitás alapú euroszepticismuson értem azt, ha egy párt az integrációt vagy annak valamely részét azért ellenzi, mert az hazája szuverenitását csorbítja, illetve ha kritikája középpontjában a nemzeti szuverenitás és/vagy a nemzeti érdek sérelmének vélt vagy valós bekövetkezése áll.
2. A demokrácia alapú euroszepticismus az Európai Unióban meglévő úgynevezett „demokrácia-deficiten” alapul, melyhez hozzájön a bürokratikus intézményrendszer és a gyakran francia, német és brit dominanciájú döntéshozatal bírálata.
3. Baloldali euroszepticismus alatt az euroszepticismus azon válfaját értem, amikor az érvek klasszikusan baloldali értékeken nyugszanak: szociális érzékenység, pacifizmus, antikapitalizmus, globalizáció-ellenesség.
4. A regionális-etnikai alapú euroszepticismus kategóriájába tartozó pártok két dolgot kritizálnak: egyrészt az EU döntéshozatali mechanizmusát, melyből a régiók nagyrészt ki vannak zárva (pl. Európai Tanács, Európai Bizottság), másrészt regionális sajátosságok mentén bírálnak (pl. a Közös Halászati Politikát).
5. A semlegesség alapú euroszepticismus során a közös hadsereg felállítása miatt létrejövő katonai szövetségi rendszerről (WEU), illetve annak bírálatáról, az abból való kimaradás igényéről van szó, mely természetesen nehezen választható el a NATO-ellenességtől.
6. Kelet-európai euroszepticismuson a 2004-07-ben csatlakozott országok pártjainak azon kritikáit értem, melyek a abból fakadnak, hogy ezek az országok a többihez képest később és rosszabb feltételekkel csatlakoztak. Mint később rá fogok mutatni, ez az a kategória, amely leginkább összefügg azzal, hogy a politikai átmenet a térségben hogyan ment végbe.

7. Agrár alapú euroszkepticizmuson azt értem, amikor egy párt az EU-val szembeni kritikáját hangsúlyosan az agrárium irányából fogalmazza meg. Ezen bírálatok alapja leginkább abból fakad, hogy a mélyítéssel folyamatosan csökkenő részesedést kap a Közös Agrárpolitika az EU költségvetésében, éppen ezért az agrárérdekek védelmét felvállaló pártok egy része az integrációs *status quo* fenntartásában vált érdekeltté, mivel egy esetleges újabb mélyítéssel az agrárpolitika még kevesebb pénzhez jutna. Ezt a modellt foglaltam össze a 3. táblázatban.

3. táblázat: Az euroszkepticizmus modellje

	anti-föderalista	pro-föderalista
Szuverenitás		
Demokrácia		
Baloldali		
Regionális/etnikai		
Semlegesség		
Kelet-európai		
Agrár		

Forrás: Dúró, 2010: 58.

Demokratikus átmenet, konszolidáció és euroszkepticizmus

Mielőtt a visegrádi országok euroszeptikus pártjainak elemzésére rátérnék, fontosnak tartok néhány, a régióra speciálisan jellemző előzményt ismertetni, melyek döntő többsége az 1989-90-es demokratikus átmenetekkel és a demokrácia konszolidációjával függnek össze. Az alábbiakban így elsősorban arra kívánok választ keresni, hogy melyek voltak azok az okok, tényezők, amelyek előidéztek az euroszeptikumot a visegrádi országokban. Ehhez azonban nélkülözhetetlen áttekinteni azt, hogy ezekben az országokban a demokratikus átmenet hogyan ment végbe, milyen szakaszai voltak és ezek a szakaszok milyen újdonságot hoztak a politikai életbe.

Először is azt kell tisztán látni, hogy a visegrádi országok ideig-óráig némi demokratikus berendezkedéssel már rendelkeztek. Huntington szerint Csehszlovákia és Magyarország mindhárom demokratizálódási hullámban demokratizálódott, ám az első két alkalommal visszacsúszott. Lengyelország esetében a második hullám (1945 után) kimaradt (Huntington, 1991: 14-15.), a térség országaiból azonban egyértelműen ezek azok az államok, amelyek korábban leginkább rendelkeztek rövidebb demokratikus korszakkal.

A politikai rendszerek változásánál híres tanulmányában Rustow (1970) három szakaszt különített el: a rendszerválságot (*pre-transition crisis*), a demokratikus átmenetet (*democratic transition*) és a demokratikus konszolidációt (*democratic consolidation*). Világos, hogy jelen téma vizsgálatánál a konszolidáció időszakára kell a hangsúlyt fektetni. Ennek elsősorban az az oka, hogy az európai (és tágabb értelemben a külpolitikai orientációjú) témák ekkor kaptak komolyabb hangsúlyt. Az átmenet előtti válság időszakában a kulcstéma a politikai átalakulás volt (Ágh, 1995: 54). Ez az az időszak, amikor – a visegrádi országokban legalábbis – létrejöttek az alternatív elitek, amiben meglátásom szerint része volt annak, hogy – ahogy korábban utaltam rá – ezek az országok már rendelkeztek korábban demokratikus berendezkedéssel. Az átmenet időszakában még mindig a politikai

átalakulás volt a fókuszban, így érdemben külpolitikai kérdésekkel a politikusok csak a politikai intézményrendszer átalakítása után kezdtek foglalkozni. A visegrádi országokban alapvetően a konszenzusos demokráciák ideáltípusához³ közel álló intézményrendszer jött létre. Az első érdemi lépés az Európai Közösségek és a visegrádi országok között egyértelműen a társulási szerződések megkötése volt 1991-ben, tehát az első szabad választásokat és a politikai intézményrendszer átalakítását követően, azaz már a konszolidáció időszakában. Hamar világossá vált azonban, hogy a gyors csatlakozás csak álom marad a térség országai számára, hiszen a bipoláris világrend megszűnésével az Európai Uniónak nem kellett attól tartania, hogy a „másik tábor” felszívja a demokratizálódó országokat, ahogyan tartott attól a dél-európai országok esetében (Ágh, 1998: 4.).

Most, hogy tisztázásra került az, hogy miért a konszolidáció fontos az euroszkepticizmus témája szempontjából, érdemes megvizsgálni, milyen problémákkal kellett a visegrádi országoknak szembenéznie, és ezek mennyiben adtak táptalajt az euroszkepticizmusnak. Linz és Stepan (1996) felhívják a figyelmet arra, hogy az I. világháborút követően a térségben heterogén államok jöttek létre (Magyarországot leszámítva). Mind Lengyelországban, mind Csehszlovákiában jelentős számú német kisebbség élt a két világháború között, de előbbiben jelentős mértékben volt jelen az ukrán, zsidó és orosz kisebbség, utóbbiban pedig a magyarajkúak képeztek még számottevő csoportot (23). Mindezt azért tartom különösen fontosnak leszögezni, mert bár Magyarország mellett immár Lengyelország és Csehország is viszonylag homogénnek tekinthetőek, de a 2. világháborús német megszállás, valamint azt követően a német kisebbség kitelepítése mai napig konfliktusforrás Németország, illetve a Cseh Köztársaság, Szlovákia és Lengyelország között.⁴ Ezt tetézi, hogy a volt Csehszlovákia utódállamaiban a mai napig érvényben vannak az ún. Beneš-dekrétumok, amelyek 1945-től a német és a magyar nép kollektív bűnösségét hirdették. A jogszabályt sem az 1989-90-es csehszlovákiai demokratikus átmenet, sem pedig a csehországi és szlovákiai konszolidáció folyamán nem érvénytelenítették (sőt Szlovákiában 2007-ben a Magyar Koalíció Pártját leszámítva valamennyi parlamenti párt megszavazta körülbástyázását). Jóllehet, a gyakorlatban nem alkalmazzák a jogfosztó rendeleteket, az Európai Unió és Csehország, valamint Szlovákia között folyamatosan visszatérő konfliktusforrást jelentenek. Míg az EU a dekrétumok kirekesztő, jogfosztó voltaival érvel, addig a két ország elsősorban a kárpótlástól való félelem miatt nem érvényteleníti azokat. Mint majd később rá kívánok mutatni, a Beneš-dekrétumok különösen a Cseh Köztársaságban játszanak kulcsfontosságú szerepet az euroszkeptikus érvelésben.

Fontos jellegzetessége az átmenetnek – és ez inkább elválasztja, semmint összeköti a visegrádi országokat –, hogy a szocializmusnak más-más válfaja valósult meg a térség államaiban. Míg Magyarországon és Lengyelországban a rendszer a '80-as évek végére meglehetősen felpuhult, addig Csehszlovákiában a keményvonalas kommunisták (pl. Husák) sokáig tartották pozícióikat. Ebből kifolyólag Lengyelországban és Magyarországon az állampárt viszonylag könnyen a baloldal legerősebb pártjává tudott válni, és európeai szociáldemokrata programmal léptek fel a kezdetektől fogva. Ezzel szemben Csehországban a kommunista párt – ellentétben a többi ország állampártjaival – később sem tudott mérsékeltebb arculatot

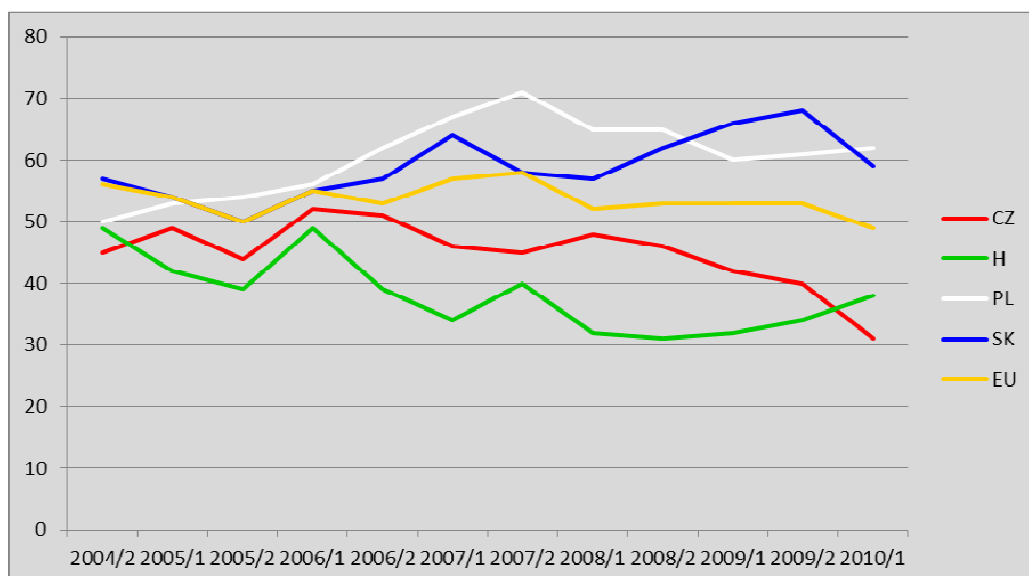
³ A konszenzusos demokráciákról bővebben lásd Lijphart, 1999

⁴ Itt jegyezném meg, hogy a 2. világháborút követően a magyarországi németek jelentős részének kitelepítésére is sor került, ám – szemben a másik három visegrádi országgal – ebből kifolyólag Magyarországnak nincsenek komolyabb konfliktusai Németországgal.

felvenni, ami egyfelől azt jelentette, hogy nem tudott váltópárttá válni, másfelől viszont azt, hogy a térség egyetlen erős kommunista pártjává tudott válni, amivel egyben komoly táptalajt nyújtott a csehországi euroszkepticizmusnak is. Szlovákiában az állampártnak ugyan sikerült a szociáldemokrata irányváltás, a pártnak azonban nem sikerült a lengyel és magyar „testvérpárthoz” hasonló támogatottságra szert tennie. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy Vladimir Mečiar igyekezett a korábbi kommunista rendszer másod- és harmadvonalbeli vezetését magához láncolni, ezzel megakadályozni, hogy az állampárt utódpartja, a Demokratikus Baloldal Pártja (SDL) megerősödjön. Pártja, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS) élén egészen komplex hálóját építette ki a patronázs-rendszernek (Tudoroiu et al., 2009: 4.). A HZDS vezette kormányok (megszakításokkal 1998-ig) alatt valós veszély volt, hogy Szlovákia letér a demokratikus átmenet útjáról, ráadásul a párt meglehetősen negatívan viszonyult az EU-csatlakozáshoz is. Ennek a politikának szakadt vége az 1998-as választásokkor, amikor is Mikulás Dzurinda vezetésével a jobbközép pártok kerültek kormányra.

Az utolsó szempont, amelyet vizsgálni kívánok – bár kevésbé kapcsolódik közvetlenül a konszolidációhoz –, az EU-tagságról mondott vélemény. Az 1. ábrán látható, hogyan változott a visegrádi országokban, illetve az Európai Unió egészében az európai uniós tagság megítélése. Jól látszik, hogy míg Magyarország és Csehország esetében – eltérő trenddel – csökkent a csatlakozás óta az EU-tagságot jó dolognak megítélők aránya (és végig az EU-átlag alatt maradt), addig Lengyelországban egyértelműen, Szlovákiában pedig a 2010. tavaszi adatokig szintén világosan nőtt a tagságot pozitívan látók köre. Ezzel összefüggésben az is kiolvasható az Eurobarometer felméréseiből, hogy – szemben az EU15-ökkel – a posztkommunista térség EU-tagállamaiban jobban bíznak az uniós intézményekben, mint a hazaiakban. Éppen ezért a demokráciadeficitet nem Brüsszelben, hanem saját országukban érzékelik, aminek egyenes következménye, hogy nem tudott megerősödni olyan euroszkeptikus erő, amely kifejezetten az Európai Unió „antidemokratikus” voltára hívja fel a figyelmet.

1. ábra: Az EU-tagság támogatottságának alakulása ("Hazám európai uniós tagsága jó dolog").

Forrás: Eurobarometer 2004-2010

Fontos megjegyezni, hogy EU-tagság megítélése és az euroszeptikus pártok támogatottsága közötti összefüggés nem egyértelmű, hiszen az újonnan csatlakozott országokban nagyon kevesen szavaznak az európai ügyek mentén.⁵ Két trend látszik érvényesülni: az egyik, hogy Magyarországon a tagság támogatottságának csökkenésével párhuzamosan erősödött meg a Jobbik (bár valószínűleg nem emiatt), illetve ennek fordítottja Lengyelországban: a tagság támogatottságának emelkedésével párhuzamosan csökkent a radikális pártok támogatottsága (azonban az okot ez esetben is máshol kell keresni).

Pártalapú euroszepticismus a visegrádi országokban

Az alábbiakban végig kívánok menni országonként az egyes euroszeptikus pártokon. A kutatás során minden egyes párt programját górcső alá vettem, ugyanakkor a tanulmány keretein belül csak azokkal a pártokkal foglalkozom, amelyeket vagy a szakirodalom, vagy a szavazások, vagy pedig pártprogram alapján euroszeptikusnak lehet minősíteni.

Lengyelország

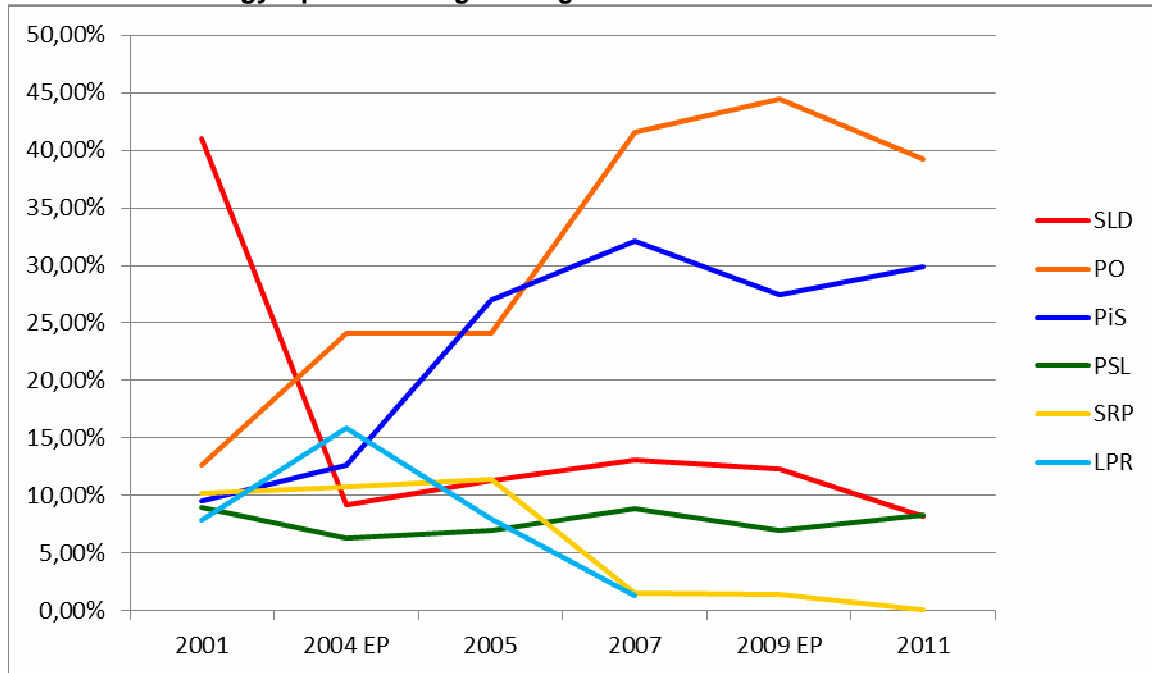
A lengyel pártrendszer a 2000-es évek közepéig mutatott nagyfokú változékonysága mára jelentős mértékben csökkent. Az állampárt (Lengyel Egyesült Munkáspárt) utódpartjának számító Baloldali Demokratikus Szövetség és az Egyesült Parasztpártból létrejövő Lengyel Néppárt (PSL) már a rendszerváltás során is aktív szerepet játszottak, míg a jobboldal partjai (Polgári Platform, Jog és Igazságosság) a Szolidaritás Választási Akció 2001-es szétesése során jöttek létre, akár csak a mára eltűnő Lengyel Családok Ligája. A 2005-ös, 2007-es és 2011-es választás alapján annyi legalábbis kijelenthető, hogy a baloldal összeomlásával (2004) úgy tűnik, jobboldali váltógazdálkodás kezd kialakulni a keresztény, gazdasági kérdésekben liberális Polgári Platform (PO) és a nemzeti konzervatív Jog és Igazságosság között (PiS) (2. ábra). Az SLD 2001 óta képtelen 15%-osnál jobb eredményt elérni, a PSL pedig az 5-10%-os sávban képes volt megmaradni. A fenti pártok mellett átmenetileg a Sejm tagja volt a már említett Lengyel Családok Ligája és a Lengyel Köztársaság Önvédelme (SRP), valamint a 2011-es voksoláskor bejutott a liberális programmal fellépő Palikot Mozgalma (RP).

Ahogy a 2. ábrán is látszik, a legnagyobb támogatottsággal rendelkező euroszeptikus párt Lengyelországban a Jog és Igazságosság (PiS). A pártot – véleményem szerint helyesen – puha euroszeptikusként jellemzi a Taggart-Szczerbiak szerzőpáros (1. táblázat) és euroszeptikusként (azaz az EU föderális jellegét elutasító, de az európai együttműködést támogató) pártként Kopecký és Mudde (2. táblázat). A PiS ellenzi a föderalizmust, az Unióval szembeni érvrendszere pedig két pilléren nyugszik: az állam szuverenitásának csorbulásán és azon, hogy Lengyelország – a többi kelet-közép-európai országhoz hasonlóan – csak másodrendű tagja az Európai Uniónak (Szczerbiak, 2008: 233.). A korábbi államelnök, Lech Kaczyński ennek megfelelően vonakodott aláírni a Lisszaboni Szerződést, melynek kapcsán a párt frakciója erőteljesen megosztottá vált (4. táblázat). A 2009-es pártprogram a korábbiakhoz képest mérsékeltebben fogalmaz, hiszen a hatáskörök átadását az Unió számára immár lehetségesnek tartja,

⁵ Ez is megváltozhat a 2012. évi szlovákiai választások kapcsán, ugyanis a liberális SaS egy európai ügyben, az európai mentőcsomag megítélése kapcsán igyekezett markánsan megkülönböztetni magát a jobbközép koalíció többi tagjától.

amennyiben azok indokoltak és kölcsönös előnnyel járnak. Szintén elfogadhatónak tartják a baloldali pártok által sokat bírált közös európai hadsereg felállítását célzó törekvéseket, illetve az összehangolt közös energiapolitikát. A program deklarálja ugyanakkor, hogy a párt szembehelyezkedik az Európai Unió föderális jellegével, és a szuverén államok közötti együttműködésésként (Nemzetek Európája) képzelel el az Unió jövőjét (PiS, 2009: 176-177.).

2. ábra: A főbb lengyel pártok támogatottsága 2001 óta.

Forrás: PKW, 2001; 2004; 2005; 2007; 2009; 2011

Legújabb programjában a PiS (2011) a két pillérből kizárólag a szuverenitás védelmét hangsúlyozza, kiemelve, hogy a párt ellenez minden, a föderalizmus irányába mutató intézkedést. Ennek oka az, hogy a az uniós jog felülírja a lengyelt, így a párt addig nem engedne semmilyen uniós jogot a lengyel jogrendszerbe, ameddig azt a területet Lengyelország nem szabályozta. Kiemeli ugyanakkor, hogy a Lisszaboni Szerződés egy elfogadható kompromisszum, hiszen Lengyelországnak néhány esetben sikerült engedményeket elérnie (217-218). A program kiemelt figyelmet fordít a párt atlantista külpolitikai orientációjára (bár a NATO szerepét hangsúlyozza), ugyanakkor nem hangsúlyozza ennek összefüggését a PiS euroszkeptizmusával, holott ez a nemzeti szuverenitás mellett mára az Unióval szembeni fenntartások alapelemévé vált (Riishøj, 2007: 516.). A párt atlantista orientációja ugyanis abból fakad, hogy a történelmi sérelmek miatt a PiS kifejezetten rossz viszonyt ápol mind Németországgal és Oroszországgal is, így gyakorlatilag „alternatíva hiányában” lett atlantista. Mindemellett a német-ellenesség olyan szinten is az euroszkeptizmus befolyásolója, hogy a párt vezetői gyakran beszélnek a németek dominálta Európai Unióról negatívan. Ez a német-ellenesség járult hozzá ahhoz is, hogy a PiS képviselői nem a „németek dominálta” Európai Néppárthoz csatlakoztak 2004-ben (Dakowska, 2010: 261).

4. táblázat: A Lisszaboni Szerződésről szóló lengyel parlamenti és EP-szavazás eredménye

Párt	Szejm				Európai Parlament			
	Igen	Nem	Tart.	NSZ	Igen	Nem	Tart.	NSZ
Polgári Platform	206	0	0	3	13	0	0	0
Jog és Igazságosság	89	56	12	2	0	0	8	0
Baloldali Demokratikus Szövetség	37	0	0	3	4	0	0	1
Lengyel Néppárt	31	0	0	0	1	1	1	0
Lengyelországi Szociáldemokrácia	10	0	0	0	2	0	0	0
Demokrata Párt – demokraci.pl	3	0	0	0	3	0	0	1
Lengyel Családok Ligája	-	-	-	-	0	2	0	0
Lengyel Köztársaság Önvédelme	-	-	-	-	2	0	0	0
Lengyel Parasztpárt (Piast)	-	-	-	-	1	1	0	0
Demokrata Párt	-	-	-	-	0	0	0	1
Előre Lengyelország	-	-	-	-	0	3	0	0
független/német kisebbségi	8	0	0	0	3	5	0	1
Összesen	384	56	12	8	29	12	9	4

Forrás: Szejm, 2008; Votewatch, 2008

Viszonylag stabil támogatottsággal bír a lengyel politikában a Lengyel Néppárt (PSL).⁶ A párt euroszkepticizmusa elsősorban annak agrár jellegéből adódik, az integráció előrehaladását különösebben nem bírálja. Ezt jól mutatja, hogy Kopecký és Mudde egyenesen az eurorajongó pártok közé sorolta (2. táblázat). A PSL az EU-tagságot illetően vált megosztottá, különösen a tagság feltételei miatt (Riishøj, 2007: 517.). A párt ekkor még ellenzett mindenfajta, a szuverenitást feladó integrációs mélyítést is, kritikáinak középpontjában azonban már ekkor egyértelműen az újonnan csatlakozó tagállamok gazdáinak hátrányos mezőgazdasági támogatásai álltak (Szczzerbiak, 2008: 237.). Éppen amiatt, hogy a párt gyakorlatilag agrárpárt, euroszkepticizmusa is sokkal hangsúlyosabb volt a lengyel EU-csatlakozást megelőző és követő néhány évben, mint manapság, amikor az agrártámogatások szintje lassan utoléri a nyugat-európai tagállamok szintjét. A pártot a 2000-es évek második felében több euroszkeptikus politikusa is elhagyta, miközben 2007-ben megválasztott 31 fős parlamenti frakciója egyhangúlag állt ki a Lisszaboni Szerződés ratifikációja mellett (4. táblázat). A 2009-es EP-program ennek fényében már meglehetősen Európa-barát: kívánatosnak tartja Lengyelország integrálódását az Európai Unióba (PSL, 2009: 5.), ugyanakkor egyszer sem említi a Lisszaboni Szerződést. A 2011-es pártprogram már kizárólag azt emeli ki, hogy mennyi uniós forrást sikerült a csatlakozás óta a lengyel vidék fejlesztésére költeni (PSL, 2011: 11), ami jól jelzi, hogy a Lengyel Néppárt irányváltása az Európa-politikai terén mára befejeződött.

Vezetőjének (Andrzej Lepper) botrányai, majd halála után lényegében teljesen elvesztette jelentőségét a Lengyel Köztársaság Önvédelme (SRP). A párt támogatottsága mintegy 80%-át már a 2005-07 közötti időszakban, különösen kormányon (2006-07) elveszítette, ám 2009-ig még voltak EP-képviselői. Az Önvédelem európai ügyek tekintetében befutott pályája kicsit hasonlít a Lengyel Néppártra, annyi különbséggel, hogy kezdettől radikálisabban állt szembe az Európai Unióval, és mára sem nevezhető egyértelműen Európa-barát pártnak. A *Samoobrona* is agrárpárt, pontosabban azonban elég nehéz meghatározni, hiszen

⁶ Más fordítások szerint Lengyel Parasztpárt.

nem csak nacionalista, de erősen baloldali elemei is vannak politikájuknak. A párt nem foglalt egyértelműen állást a lengyel EU-tagsággal szemben a 2003-as referendumon (Szczzerbiak, 2008: 229.), viszont a szakirodalom kivétel nélkül a kemény euroszeptikus/EU-ellenes kategóriába sorolta be (1. és 2. táblázat). A pártnak nincs 2005 óta új programja (SRP, 2005), így abból az európai ügyekben bekövetkezett irányváltást nehéz lenne leszűrni. Mindezt azonban elég könnyű érzékeltetni azzal, hogy míg a csatlakozás tájékán a párt arról beszélt, hogy az EU gyarmatosítja Lengyelországot és módszeresen tönkreteszi a mezőgazdaságot (Szczzerbiak, 2008: 229-230.), addig a Lisszaboni Szerződésre egyhangúlag igennel szavaztak a párt EP-képviselő (4. táblázat). Éppen ezek miatt – véleményem szerint – a *Samoobrona* sokkal inkább illik az europragmatista, semmint az EU-ellenes kategóriába a Kopecký-Mudde-féle csoportosításban. Az pedig, hogy a párt puha euroszeptikus, a fentiek fényében teljesen egyértelmű.

Miután 2007-ben kiesett a parlamentből, szinte életjelet sem adott magáról a Lengyel Családok Ligája, amely önállóan sem a 2009-es EP-választáson, sem pedig a 2011-es parlamenti voksoláson nem mérettette meg magát.⁷ A pártot teljesen egyértelműen a kemény euroszeptikusok közé sorolta a szakirodalom, és ez vélhetően a mai napig nem változott meg (LPR, 2006), bár a pártnak 2006 óta nem jelent meg új programja. Az LPR kritikáinak is szerves része volt az SRP-nél már látott gyarmatosítás és tönkretétel (ez a legtöbb radikális pártnál előfordul a térségben), ugyanakkor a Liga erős katolikus kötődéséből adódóan a keresztény értékek védelme, és ezáltal pl. az Európai Alkotmánnyal való szembefordulás, valamint a nacionalista jelleg miatt a szuverenitás kérdésköre is. Emellett az LPR-nél is megfigyelhető az, ami hangsúlyosabban a cseh pártoknál jelenik meg, nevezetesen a germanofóbia, amely jelen esetben abban nyilvánul meg, hogy a párt szerint az EU a német érdekeket testesíti meg, amely markánsan szemben áll Lengyelország céljaival (Szczzerbiak, 2008: 226.). A párt széthullása a 2006-09 közötti időszakban az Európai Parlamentben is jól követhető: a 2004-ben az EP-be juttatott tíz képviselőből a ciklus végén már csak két képviselő volt az LPR tagja.

A fentiekből jól kirajzolódik, hogy a lengyelországi euroszepticismus három pilléren nyugodott a csatlakozás körüli években: a nemzeti szuverenitás védelmén, a csatlakozási feltételek („gyarmatosítás”), különösen az agrártámogatások bírálatán és ezzel némileg összefüggésben a germanofóbián. A kis radikális pártok eltűnése, illetve a PSL irányváltása után az agrárügyek szinte teljesen eltűntek a lengyel euroszeptikus pártok repertoárjából, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a Jog és Igazságosságon kívül nincs releváns euroszeptikus párt Lengyelországban.

Csehország

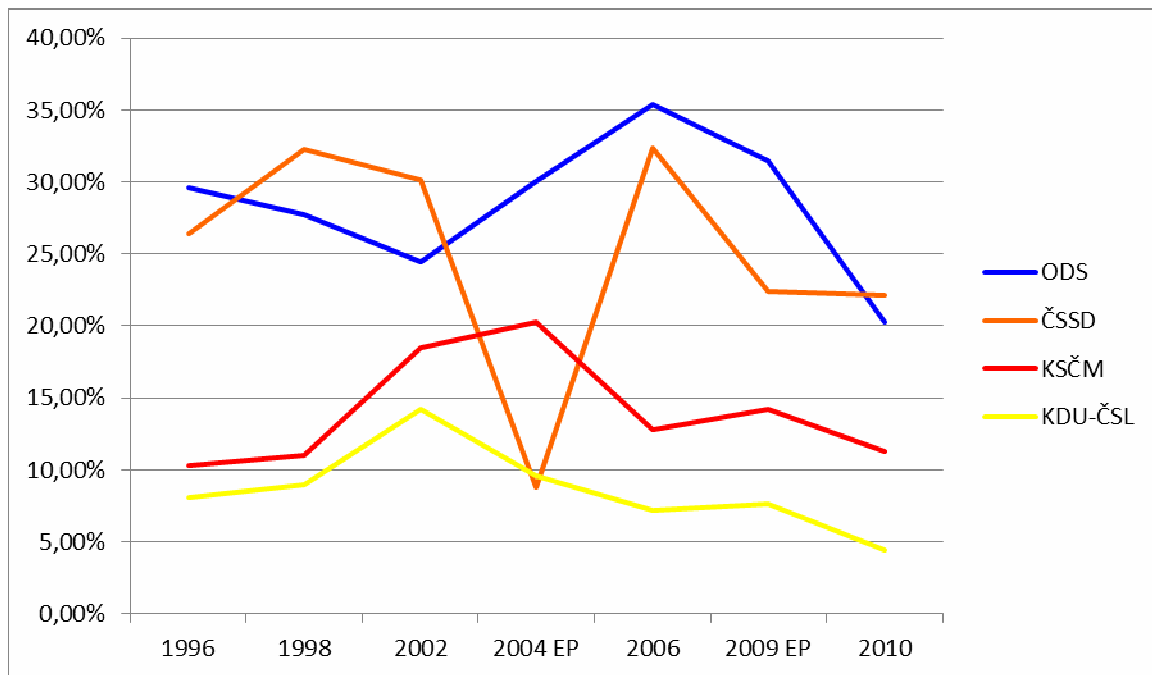
A cseh pártrendszer viszonylagos stabilitását a 2010-es parlamenti választások borították némiképp fel. Míg Lengyelországnál a mai pártok csak 2001-re, az erőviszonyok pedig nagyjából 2005-re alakultak ki, addig ez a két dátum Csehország esetében 1992 és 1996. A 3. ábrán jól látszik, hogy a 2010-ig négy párt, a konzervatív Polgári Demokrata Párt (ODS), a Cseh Szociáldemokrata Párt (ČSSD), a Cseh- és Morvaországi Kommunista Párt (KSČM) és a Kereszténydemokrata Unió – Csehszlovák Néppárt (KDU-ČSL) jelentette az állandóságot.⁸ A 2010-es

⁷ 2009-ben képviselőinek jelentős része a Libertas listáján kapott helyet, 2011-ben pedig a szenátusi választásokon állítottak jelöltet.

⁸ Természetesen a cseh alsóházba rendre bekerültek más pártok is, ám ezek kettő ciklusnál tovább nem voltak képesek megmaradni.

választásokon az erőviszonyok felborulását elsősorban az jelezte, hogy a TOP09 nevű konzervatív párt közel 17 százalékos eredményt ért el, miközben a kereszténydemokraták kiestek az alsóházból. Kevésbé érdekes jelen esetben a Közügyek (VV) párt bekerülése, ugyanis Csehországban a centrumot rendre sikerült megszállnia kisebb pártoknak (ilyen volt 1996-ban a Polgári Demokrata Szövetség, 1998-ban a Szabadság Unió, 2006-ban pedig a Zöld Párt), amelyek azonban nem tudtak tartós sikereket felmutatni.

3. ábra: A főbb cseh pártok támogatottsága 1996 óta

Forrás: CSÚ, 1996; 1998; 2002; 2004; 2006; 2009; 2010

A pártrendszer egyik nagy pártja, a 2010-es választásokra jelentősen visszaeső Polgári Demokrata Párt (ODS). Az ODS – meglátásom szerint – a legfontosabb, leginkább tanulmányozandó euroszkeptikus párt a térségben. Ennek legfőbb oka az, hogy 1991-es megalakulása óta releváns, többször kormányalakító szereplője a cseh politikának. Mindezt a térségben egyetlen másik euroszkeptikus pártról sem lehet elmondani. Éppen a fent említett jellemzői miatt nyílik lehetőség arra, hogy hosszabb, két évtizedes időtávon is meg lehessen figyelni egy euroszkeptikus párt viselkedését, álláspontjának esetleges változásait stb. Az ODS euroszkeptizmusát Hanley nyomán (Hanley, 2004) több nagyobb korszakra lehet osztani. Az első egyértelműen jól elkülönülő időszak a párt alapításától (1991. tavasz) Csehszlovákia szétválásig (1993) tart. Az 1992-es választási program világosan kimondja, hogy a csehszlovák állam első számú külpolitikai prioritása az Európai Közösséghez való csatlakozás (Hanley, 2004: 517.). Nehéz megmondani, hogy az 1993-as szétválás, vagy az ugyanebben az évben életbe lépő Maastrichti Szerződés miatt változott-e a párt akkori vezetőjének, Václav Klaus-nak a véleménye az Európai Unióról, egy azonban biztos: ettől az időszaktól kezdődően kezdte a cseh miniszterelnök kritizálni az Európai Uniót. A bírálatok három szalon futottak:

1. az EU nem hatékony, túlszabályozott és szocialista struktúra, amelyet a bürokrata elit dominál (demokrácia alapú euroszkeptizmus, mely jellemzően angolszász neoliberais alapokon nyugszik);

2. az EU önérdékkövető és rosszhiszemű Kelet-Közép-Európával szemben (kelet-európai euroszkepticizmus);
3. a cseh nemzeti szuverenitás és identitás védelme (szuverenitás alapú euroszkepticizmus).

Nagyjából az ODS vezette kormány 1997-es összeomlásáig az első, illetve az első két érv dominálta a párt euroszkepticizmusát, mely nem volt kidolgozott és következetes (Hanley, 2004: 518-519). 1997-1999 között az ODS ideológiai és politikai átalakuláson ment keresztül, melynek lehangsúlyosabb eleme a neoliberais politikától való eltávolodás patrióta irányba. Ezen átalakulás része volt az is, hogy a párt 2001-es kongresszusán bemutatták a Cseh Eurorealizmus Manifesztója című dokumentumot, mely már sokkal inkább a nemzeti érdekek és szuverenitás védelmére helyezte a hangsúlyt (Hanley, 2004: 526.). Ebben a manifesztóban kapott nagyobb nyomatókat az a tipikusan cseh érvelés, mely szerint az EU-t németek dominálják, a cseh nemzeti érdekek védelméhez pedig hozzátartozik a korábban már említett Beneš-dekrétumok körülbástyázása is. Klaus, aki 2002-ig vezette a pártot, többször kijelentette, hogy az EU a németek befolyása alatt áll, az eurót pedig politikai okokból támogatják, nincs valós alapja (Riishøj, 2007: 528.). Jómagam azonban elkülönítenék egy negyedik korszakot is, mely nagyjából 2008/2009 körül kezdődött, és az ODS euroszkepticizmusának „felpuhulását” hozta. Ennek első jele a Mirek Topolánek és Václav Klaus közti nézeteltérés volt a Lisszaboni Szerződés megítélése kapcsán, mely végül odáig fajult, hogy Klaus lemondott a párt tiszteletbeli elnöki posztjáról, pártbeli tekintélye azonban jelentős maradt. Topolánek csak hosszas háttértárgyalások után tudott összeszedni annyi képviselőt a párt frakciójából, amennyi elegendő volt ahhoz, hogy a háromötödös többséget igénylő Lisszaboni Szerződést végül a cseh alsóház 2009 februárjában ratifikálja (5. táblázat). Topolánek azonban nem sokkal ezt követően megbukott miniszterelnökként, helyét a párt élén 2010-ben a korábban Klaus hívének tartott Petr Nečas foglalta el. Annak tudatában azonban, hogy Nečas – Topolánekhez hasonlóan – megszavazta a Lisszaboni Szerződést, nem tekintem új korszaknak a pártelnökváltást, mert az európai integrációhoz fűződő viszonyban érdemi változást egyelőre nem jelent annak ellenére sem, hogy a párt programjában fenntartja a kormányközi együttműködés szükségességét (ODS, 2010: 45.), ám világos, hogy a párt vezetői támogatják az ennél mélyebb szintű integrációt.

5. táblázat: A Lisszaboni Szerződésről szóló cseh parlamenti és EP-szavazás eredménye

Párt	Képviselőház				Európai Parlament			
	Igen	Nem	Tart.	NSZ	Igen	Nem	Tart.	NSZ
Polgári Demokrata Párt	33	37	9	0	0	0	8	1
Cseh Szociáldemokrata Párt	71	0	0	0	2	0	0	0
Cseh- és Morvaországi Kommunista Párt	0	23	2	1	0	4	0	2
Kereszténydemokrata Unió	12	0	0	1	1	0	1	0
Zöld Párt	4	0	0	0	-	-	-	-
Független Jelöltek Szövetsége	-	-	-	-	2	0	0	1
Függetlenek Mozgalma	-	-	-	-	0	1	0	0
Független Demokraták	-	-	-	-	0	1	0	0
független	5	1	0	1	-	-	-	-
Összesen	125	61	11	3	5	6	9	4

Forrás: Képviselőház, 2009; Votewatch, 2008

A térségben egyetlen országban, Csehországban nem sikerült a kommunista állampártnak szociáldemokratává változnia. Ennek megfelelően a Cseh- és

Morvaországi Kommunista Párt (KSČM) jelentős társadalmi beágyazottsága révén előnnyel, ugyanakkor ideológiája miatt jelentős hátránnyal indult a többi párthoz képest, és ez végül középpárti jellegben csapódott le. A pártot a szakirodalom kemény euroszeptikusnak írja le (Taggart-Szczerbiak, 2008; Kopecký-Mudde, 2002), ugyanakkor utóbbi szerzőpáros az EU-ellenes és az euroszeptikus kategóriák határára teszi. Ma már ezt egyáltalán nem látom indokoltnak. A pártnak elemi érdeke volt, hogy modernizálja magát, hiszen másképp elfogytak volna a szavazói. Ugyanakkor a KSČM – ez világosan kiderült az elmúlt húsz évben – stabilizálni tudta támogatottságát, vagyis képes volt megtalálni szavazói utánpótlását. Korábban nem csak a klasszikusan baloldali érvekkel kritizálta az Uniót, hanem olykor nacionalista alapállásból is. Az EU-t német érdekek dominálta multinacionális kapitalizmusként írják le (Linden-Pohlman, 2003: 318.), amelyben a baloldali érvek (kapitalizmus-ellenesség) és a regionális sajátosságok (germanofóbia) egyaránt megjelentek. A párt emellett az ország szuverenitásának feladását és a cseh agráriumot ért hátrányokat is hangsúlyozta (Hanley, 2008: 252.). Mára a radikális baloldali pártokra jellemző retorikára váltott. A KSČM 2010-es választási programja már szinte kizárólag a klasszikus baloldali érvekre támaszkodik (pacifizmus, egyenlőség), amikor egyforma elbánásmódot kér a kelet- és a nyugat-európai tagállamokra, illetve ellenzi az EU közös kül- és biztonságpolitikáját (CFSP), valamint a közös hadsereget (KSČM, 2010.). Emellett egyetlen korábbi érvet tartottak meg, mely a cseh gazdák agrártámogatására vonatkozik. A program ugyanakkor nem foglalkozik azzal, hogy a kommunisták kiléptetnék-e Csehországot az EU-ból, viszont a 2009-es EP-programban mindez indirekt módon megtalálható, hiszen nem csak az EU negatívumait, de előnyeit és a párt alternatív megoldásait is taglalja (KSČM, 2009.). Világos az is, hogy a párt elutasítja az Európai Unió föderalizmus felé mozdulását (5. táblázat), jóllehet, magát az európai integrációt elkerülhetetlen és természetes folyamatnak látja (Handl, 2005: 133.).

Csehországban az euroszeptikus pártok a rendszerváltozás óta jelen vannak. A kommunista párt valamelyest igyekezett mérsékelni keményvonalas politikáját, és modern radikális baloldali párttá válni, ami együtt járt euroszepticismusának mérséklésével is (mára egyáltalán nem nevezhető a párt EU-ellenesnek). A Polgári Demokrata Párt Klaus után – ellenzékben – kezdte mérsékelni az Európai Unióval szembeni kritikákat, amelynek betetőzése a Lisszaboni Szerződés elfogadása lett Topolánek pártelnöksége és miniszterelnöksége alatt. Az érvek mára egyfelől az ODS-nél a nemzeti szuverenitás védelmére, másrészt a kommunisták esetében inkább a baloldali értékek védelmére helyeződnek, ugyanakkor mindkét párt esetében megfigyelhetőek ma is német-ellenes megnyilvánulások.

Szlovákia

Szlovákiában a pártrendszer logikája merőben más, mint Csehországban vagy Lengyelországban. Ennek elsődleges oka, hogy nem tudott megerősödni az állampárt utódpartja, a Demokratikus Baloldal Pártja (SDL'), ráadásul a múlt rendszerhez való viszony végül nem is lett meghatározó, ahogyan a térség többi államában. Nagymértékben elűt a többi tárgyalt országtól abban is Szlovákia, hogy 1990 után jelentős teret kapott a nacionalizmus, összefüggésben az önálló szlovák állam megteremtésének igényével. A legerősebb törésvonalat ennek nyomán a másod- és harmadvonalbéli kommunistákat és a nacionalizmust zászlajára tűző Vladimír Mečiar személye és politikája jelentette. Mint arról korábban már volt szó,

Mečiar a privatizációval és más eszközökkel építette ki patronázs-rendszerét, mellyel egészen 1998-ig hatalomban tudott maradni. Ekkor valós veszélyt jelentett az, hogy Szlovákia letér a demokratikus fejlődés útjáról és egyfajta autoriter berendezkedés felé mozdul el. Ez nem történt meg, ugyanakkor két, világosan elkülönülő blokk alakult ki, melyek között az átjárás ma is nehezen képzelhető el. Az egyik a baloldali és/vagy nacionalista pártok blokkja, melyet Enyedi és Bártoa populista tábornak nevez (2010: 15). A HZDS mellett a Szlovák Nemzeti Párt (SNS) és a *Smer* tartozik ide. A másik pedig a jobbközép pártok blokkja, melynek három viszonylag állandó tagját, a blokk vezető erejének számító Szlovák Demokratikus és Keresztény Uniót (SDKÚ), a tőle elsősorban ideológiailag enyhén jobbra álló Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) és a szintén kereszténydemokrata profilú, etnikai alapon szerveződő Magyar Koalíció Pártját (MKP) több, egy ciklust a parlamentben töltő formáció is kiegészítette. Jelenleg az MKP nem tagja a szlovák parlamentnek, a liberális Szabadság és Szolidaritás és az etnikumközi együttműködést zászlajára tűző Most/Híd viszont igen.

A szlovák pártrendszer a térségben (V4-ek) mára egyértelműen a legkevésbé stabil pártrendszerre vált. Valamennyi választáson került be új párt és esett ki a parlamentből formáció. Ennek a 2010. júniusi parlamenti voksolás sem mondott ellent. Ugyanakkor a mai pártrendszer alapjai 2002-re kristályosodtak ki, a legtöbb szereplő ezen a választáson már önállóan indult. A mai erőviszonyok (egy erős párt a populista táborban és viszonylag megosztott jobbközép pártok) a 2006-os választásra alakultak ki (4. ábra)

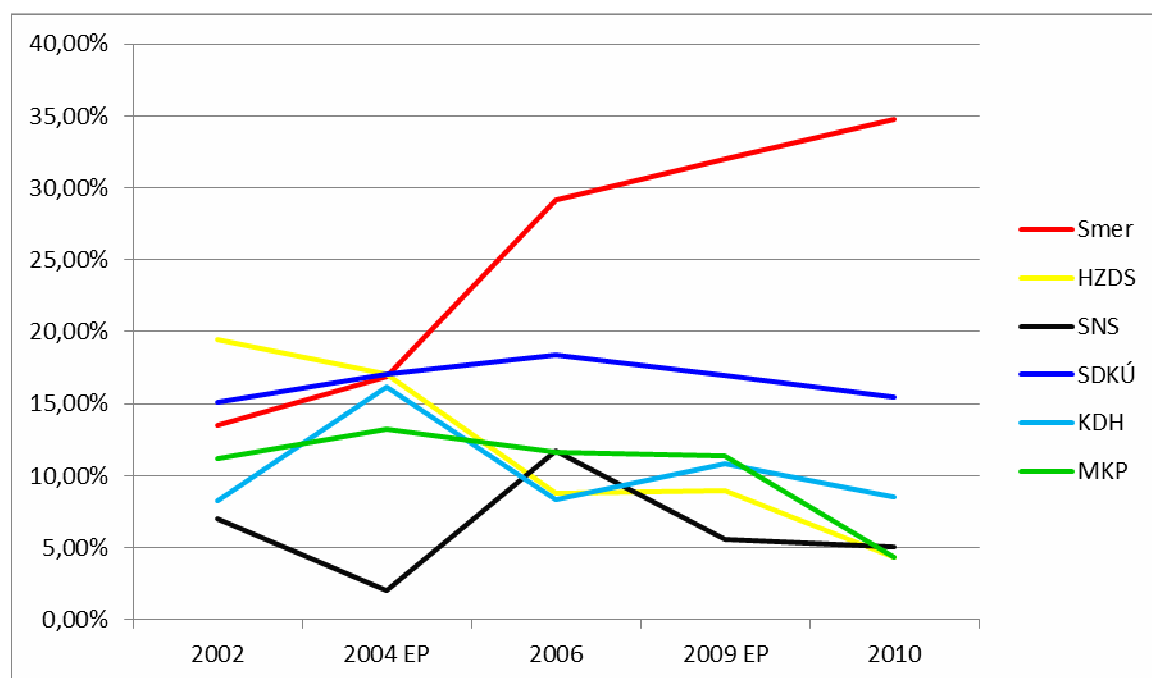
A 2010-es választásokon negyedik erőként került be a szlovák törvényhozásba a Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH). A pártot egyértelműen puha euroszeptikusként írja le a szakirodalom. A KDH elsősorban a nemzeti szuverenitás elvesztését (Beneš-dekrétumok féltése) és a keresztény értékek hiányát fájlalja az Európai Unióban (Henderson, 2008: 287.). A formáció képviselői – az ODS-hez és a PiS-hez hasonlóan – tartózkodtak a Lisszaboni Szerződésről szóló szavazás során az Európai Parlamentben, míg a szlovák Nemzeti Tanácsban nem voltak jelen a szavazáskor (6. táblázat).⁹ A párt programjában elsősorban a szubszidiaritás elvének hatékonyabb alkalmazását, a szolidaritás és az igazságosság elvének érvényre juttatását hangsúlyozza, és szigorúan ellenőrizni kívánja az EU jogalkotási folyamatát (KDH, 2010: 61-62). Nem esik szó sem arról, hogy a KDH ellenzi-e a föderális Európát vagy sem, és arról sem, hogy mit tart rossznak az Európai Unióban. Az EP-ben történő tartózkodás egyértelművé teszi, hogy euroszepticismusról van szó, a program alapján azonban halványan sejthető csak, hogy a Lisszaboni Szerződéssel folytatódó mélyítést nem ellenzik teljes körűen.

Jóval bonyolultabb eset a parlamentbe éppenhogy bekerült Szlovák Nemzeti Párt (SNS). A pártot a szakirodalom a kemény euroszeptikus pártok közé sorolta, ugyanakkor Dobos felhívja a figyelmet arra, hogy az SNS viszonyulása az EU-hoz nem mentes az ellentmondásoktól (2011: 298). Az SNS a nemzeti érdekek védelmét hangsúlyozta, kritizálta a globalizációt és elutasította a föderalizmust (Henderson, 2008: 282.). Érzésem szerint ezek alapján még nem indokolt a kemény

⁹ Az akkori három ellenzéki párt (SDKÚ, KDH, MKP) egyezséget kötött, hogy a napokkal korábban elfogadott sajtótörvény miatt 2008. április 10-én nem szavazzák meg a Lisszaboni Szerződést, melynek ratifikálásához nem volt meg a kormánykoalíció minősített többsége. A megállapodást végül a Magyar Koalíció Pártja – az oktatási törvény számukra kedvező módosításának köszönhetően – nem tartotta be, és megszavazta a Lisszaboni Szerződést. Ezt követően a két szlovák ellenzéki párt kiközösítette az MKP-t. (ujszo.com, 2008)

euroszkeptikusok közé sorolni a tömörülést, és ezt támasztja alá az, hogy az SNS – a kormánykoalíció részeként – megszavazta a Lisszaboni Szerződést (6. táblázat). A párt 2010-es választási programjában is kiáll ezen döntése mellett, kiemelve, hogy a Lisszaboni Szerződéssel részben sikerült a szuverén államok unióját kialakítani (SNS, 2010: 6.). A programban megtalálható, hogy a párt ellenzi a föderális Európát (SNS, 2010: 29.) a bürokrácia és a nemzeti identitás elvesztése miatt. Azaz látható, hogy míg a párt érvei nemigen változtak az elmúlt években, addig európai szinten jóval mérsékeltebbé vált, ami elsősorban kormányzati szerepvállalásának köszönhető.

4. ábra: A főbb szlovákiai pártok támogatottsága 2002 óta

Forrás: SSR, 2002; 2004; 2006; 2009; 2010

6. táblázat: A Lisszaboni Szerződésről szóló szlovák parlamenti és EP-szavazás eredménye

Párt	Nemzeti Tanács				Európai Parlament			
	Igen	Nem	Tart.	NSZ	Igen	Nem	Tart.	NSZ
Smer – Szociáldemokrácia	50	0	0	0	3	0	0	
Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió	0	0	0	30	3	0	0	0
Magyar Koalíció Pártja	19	0	0	1	2	0	0	
Szlovák Nemzeti Párt	18	0	0	1	-	-	-	-
Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom	14	0	1	0	3	0	0	0
Kereszténydemokrata Mozgalom	0	0	0	9	0	0	3	0
Konzervatív Demokrata Párt	0	4	0	0	-	-	-	-
független	2	1	0	0	-	-	-	-
Összesen	103	5	1	41	11	0	3	0

Forrás: Nemzeti Tanács, 2008; Votewatch, 2008

Nem igazán született egyetértés a szakirodalomban arról, hogy a 2010-es választásokon parlamenti képviselőt szintén elvesztő Néppárt – Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (L'S-HZDS) hova is sorolandó: euroszkeptikus pártok közé vagy sem. Jól mutatja mindezt, hogy Taggart és Szczerbiak puha euroszkeptikusnak,

Karen Henderson „hamis eurofílnak”, Kopecký és Mudde pedig europragmatistának, azaz az EU-t támogató, az európai egyesülést ellenző pártnak írta le. A HZDS – ugyan kormányon – megszavazta a Lisszaboni Szerződést (6. táblázat), ami mindenképp pro-EU álláspontra utal, ezt erősíti az is, hogy a párt EP-képviselője a Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért (ALDE) elnevezésű képviselőcsoporthoz csatlakozott, illetve hogy a párt csatlakozott az európai integrációt támogató Európai Demokrata Párthoz. A külpolitikai programja a hangsúlyt a kontinuitásra, az EU-val és a NATO-val való partnerségre helyezi (HZDS, 2010). Mindezek alapján – érzésem szerint nyugodtan – kijelenthető, hogy a párt mára egyértelműen az európai integrációs folyamat támogatója lett, nem tekinthető euroszeptikus pártnak.

A 2010. júniusi választásokon egyértelműen komoly eredményt ért el a Szabadság és Szolidaritás (SaS) pártja. A párt programjában az EU kapcsán sokkal inkább a Szlovákiának jutó EU-s támogatások hatékonyabb felhasználását, semmint magát az Európai Uniót bírálja, hangsúlyozva, hogy az Európai Unióban a visegrádi országoknak együtt kell fellépni a hatékonyabb érdekérvényesítés érdekében (SaS, 2010: 125-126.). Ugyanakkor 2011-ben a második görög mentőcsomagot nem szavazta meg a párt, a jobbközép kormányt – melynek maga a párt is tagja volt – is sikerült megbuktatnia.¹⁰

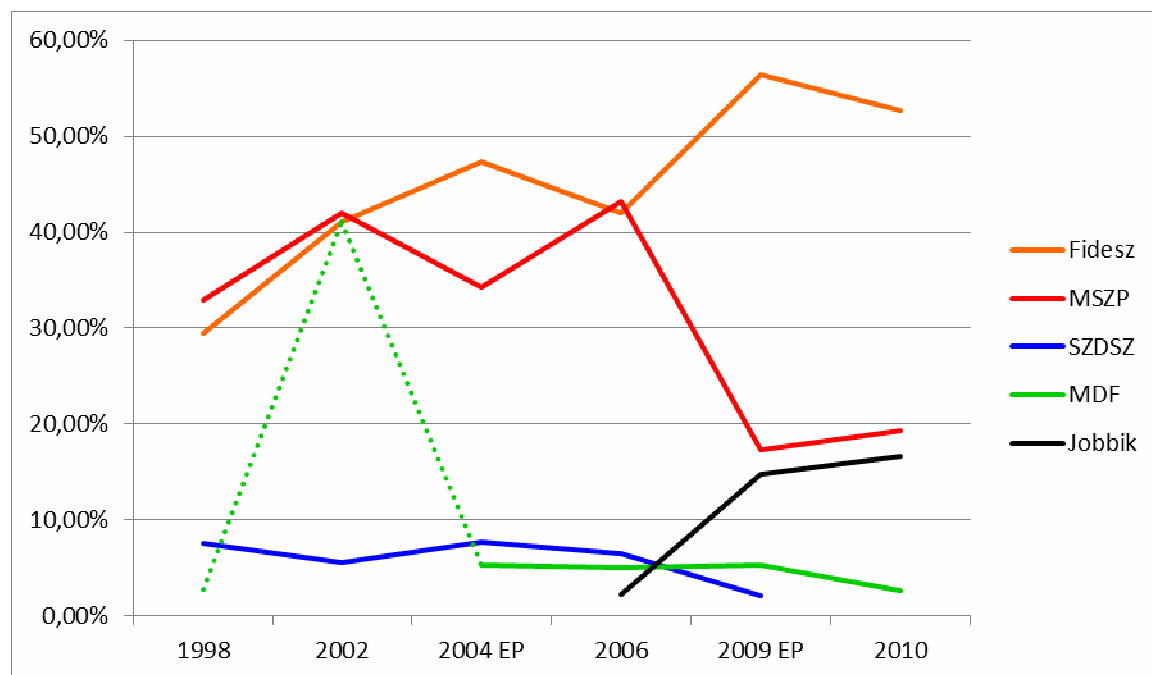
Szlovákia euroszepticismus szempontjából talán a legérdekesebb ország. Itt ugyanis egy-egy pártról nem lehet kellő határozottsággal megállapítani, hogy euroszeptikus-e, illetve hogy mennyire az. Ezt jól mutatja, hogy ahányan írtak a szlovák euroszepticismusról, annyiféle megállapításra jutottak. Jőmagam Karen Henderson fogalmával (*phoney europhile*) tudnám leginkább jellemezni mind a HZDS-t, mind az SNS-t, bár hozzátevé, hogy előbbi régóta mutat eurofíl magatartást, ami alapján akár elhagyhatóvá is válik a hamis jelző. Az egyetlen bizonyosság a Kereszténydemokrata Mozgalom euroszepticismusa, mely leginkább a térség többi jobbközép euroszeptikus pártjára (ODS, PiS) hasonlít.

Magyarország

Magyarországon a rendszerváltáskor létrejövő pártok többségükben túléltek a '90-es éveket, sőt az erőviszonyok is viszonylag tisztán kikristályosodtak 1998-ra (5. ábra). A jobboldalt 1998-tól a Fidesz vezette, a rendszerváltáskor még legerősebb Magyar Demokrata Fórum (MDF) pedig a 2000-es évek utolsó harmadában végleg eltávolodott a bloktól, majd ki is került az Országgyűlésből. A baloldalon az állampárt utódja, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) 1994-től számított a blokk legerősebb pártjának, állandó koalíciós partnere pedig a liberális Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) volt. A 2010-es választás azonban – Szlovákiához és Csehországhoz hasonlóan – itt is felforgatta a pártrendszert, és a „recept” itt is az volt, hogy két párt kiesett a parlamentből, két új (Jobbik, Lehet Más a Politika) viszont bekerült. A pártrendszer logikája is felborult, hiszen az 1998-ra kialakult kétblokki struktúra megbomlott, és egyelőre nehéz megmondani, hogy milyen irányban fog változni a pártrendszer.

¹⁰ 2011. október 11-én Iveta Radičova miniszterelnök (SDKÚ) a mentőcsomag elfogadásáról való szavazást összekötötte a kormánnyal szembeni bizalmi szavazással azért, hogy az ingatag négypárti koalíció képviselőinek támogatásával sikerüljön elfogadni a mentőcsomagot. Ugyanakkor az SaS az ellenzéki Smerhez hasonlóan nem volt hajlandó támogatni a csomagot, így képviselőik tartózkodtak, míg a nacionalista Szlovák Nemzeti Párt elutasította azt, így a kormány megbukott. Október 13-án a Smer képviselői az SDKÚ, a KDH és a Most/Híd honatyáival megszavazták a mentőcsomagot.

5. ábra: A főbb magyar pártok támogatottsága 1998 óta

Forrás: OVB, 1998; 2002; 2004; 2006; 2009; 2010

A magyar politikába a 2009-es európai parlamenti választásokon robbant be a nacionalista Jobbik Magyarországért Mozgalom (Jobbik). A párról a szakirodalomban nem igazán esik szó, hiszen alakulásától az említett EP-voksolásig a magyar politikai élet marginális, bár 2007-től egyre erősödő szereplőjének számított. Bíró Nagy és Róna felhívják a figyelmet rá, hogy a párt számára az Európai Unió mindig is központi témának számított (Bíró Nagy-Róna, 2011: 262-263). A Jobbik választási programja részletesen tárgyalja a párt Európai Unióhoz való viszonyát. Ebből kiderül, hogy elutasítják a Lisszaboni Szerződést, a föderális Európával szemben a Nemzetek Európája koncepciót támogatják. A Jobbik elsősorban a nemzeti szuverenitás elvesztését és a keresztény értékek hiányát fájlalja, de gyakori érv a nyugati, illetve nagy tagállamok által dominált antidemokratikus intézményrendszer kritikája is. A párt jelenleg az Európai Unión belül képzelel el hazája jövőjét, ám a jelenlegi integrációs folyamat elmélyülésével fontolóra venné a kilépés lehetőségét is (Jobbik, 2010: 75-76.). Mindezek alapján a pártot ma már az integrációs folyamatot elutasító, ám Magyarország EU-tagságát elfogadó pártként lehet legjobban leírni.

A szakirodalom egy része az euroszkeptikus pártok közé sorolja a Fideszt és a Kereszténydemokrata Néppártot (KDNP) is. Ez viszonylag könnyen cáfolható azzal, hogy a nagyobbik kormánypárt képviselői egyértelműen támogatták a Lisszaboni Szerződést (7. táblázat), sőt korábban az Európai Alkotmányt és általában véve az EU mélyítést. Ráadásul Batory is kiemeli, hogy az euroszkeptikus címke alapját elsősorban a párt vezetőjének retorikája adja (2008: 270). A KDNP 2006 óta formálisan is szövetségben indul a Fideszsel és önálló politikát ennek fényében meglehetősen korlátozottan képes csak folytatni.

6. táblázat: A Lisszaboni Szerződésről szóló magyar parlamenti és EP-szavazás eredménye

Párt	Országgyűlés				Európai Parlament			
	Igen	Nem	Tart.	NSZ	Igen	Nem	Tart.	NSZ
Magyar Szocialista Párt	184	0	0	6	8	0	0	1
Fidesz – Magyar Polgári Szövetség	114	1	5	19	11	0	0	0
Kereszténydemokrata Néppárt	1	3	8	11	1	0	0	0
Szabad Demokraták Szövetsége	19	0	0	1	2	0	0	0
Magyar Demokrata Fórum	6	1	1	3	1	0	0	0
független	1	0	0	2	-	-	-	-
Összesen	325	5	14	42	23	0	0	1

Forrás: Országgyűlés, 2007; Votewatch, 2008

Megjegyzés: az Európai Parlamentben Surján László (KDNP) a Fidesz listáján került be 2004-ben.

Magyarországon az euroszkepticizmust – az elején kifejtett definíció szerint – kizárólag a Jobbik képviseli. A párt a kemény euroszkepticizmustól indulva mérsékelte politikáját, és mára – a legtöbb európai testvérpártjához hasonlóan – az Európai Unió megváltoztatására törekszik a kilépéssel szemben. A szakirodalom – meglátásom szerint tévesen – gyakran a Fideszt is az euroszkeptikus pártok közé sorolja. Ennek az alapja vélhetően a párt vezetőjének (Orbán Viktor) több, még az EU-csatlakozást megelőző nyilatkozata, ugyanakkor a Fidesz az integrációval szemben semmiféle kritikát nem fogalmaz meg, így úgy vélem, nem tekinthető euroszkeptikus pártnak.

Konklúzió

A dolgozat elején jelzett csoportosításba illesztve a visegrádi országok euroszkeptikus pártjait (8. táblázat) kitűnik, hogy alapvetően az általam kelet-európai euroszkepticizmusnak nevezett kategóriába szinte valamennyi párt beleillik (korábban a PSL is beleillett). Ez alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az újonnan csatlakozott tagállamok euroszkepticizmusa más alapokon nyugszik, mint az EU-15-öké. Ugyanakkor a „nyugati” euroszkepticizmussal szemben a poszt-kommunista országok pártjai nem kritizálják az EU-n belül működő mechanizmusokat a demokrácia felől, azaz nem kap hangsúlyt a demokrácia-deficit. Ennek oka elsősorban az, hogy a térség országainak polgárai jobban bíznak az EU-s intézményekben, mint a hazaiakban. Az már jóval inkább egyértelmű, hogy miért nem alakult ki semlegesség alapú, illetve regionális/etnikai alapú euroszkepticizmus. Előbbi oka az, hogy a rendszerváltás után valamennyi ország elsődleges célja az euro-atlanti integráció lett, míg utóbbi indoka egyszerűen az, hogy szeparatista pártok nem jöttek létre, az etnikai pártok pedig a kisebbség jogainak érvényesülését sokkal inkább látják garantálva az Európai Unió által.

A fentiekben igyekeztem rámutatni azokra a tényezőkre, amelyek a visegrádi országokban az átmenet hatására – vagy épp az átmenetet túlélve – elősegítették ezekben az államokban az euroszkepticizmus kialakulását és elterjedését. Bár a négy ország igen eltérő helyzetből és feltételekkel indult, néhány közös motívumot mindenképpen ki lehet emelni. Az első ilyen a régiós sajátosság, amely nem az átmenet, hanem az EU-csatlakozás feltételeinek hatása: a térség euroszkeptikus pártjainak fontos érve, hogy hazájuk EU-tagsága másodrendű, hiszen ezen államok nem kapták meg egyből ugyanazokat a feltételeket, mint a korábbi EU-tagok.

8. táblázat: a V4-országok pártjainak euroszkepticizmusa

	Anti-föderalista	Pro-föderalista
Szuverenitás	PiS, ODS, LPR, Jobbik	SNS, KDH
Baloldali	KSČM	
Kelet-európai	LPR, Jobbik, PiS, ODS, KSČM	SRP, SaS
Agrár		PSL, SRP

Megjegyzés: a táblázatban egy-egy párt több helyre is beírásra került, ám a dőlt betűvel jeleztem, ha elsődlegesen nem abba a kategóriába esik az adott szervezet.

Szintén közös jellemző, hogy az euroszkepticizmust elsősorban a jobboldali ideológiákhoz lehet kötni a visegrádi országokban. Ennek oka – meglátásom szerint – részben az átmenetben rejlik. Az állampárt szociáldemokratává változott utódpartja ugyanis nem engedhette meg magának azt, hogy az Európai Unióval szemben bármiféle kritikával éljen, hiszen 1990 után ezeknek a pártoknak a legfőbb törekvése az elszigeteltség megszüntetése volt. Éppen ezért az euroszkepticizmust azok a pártok képviselték, amelyek önmagukat kereszténynek definiálták, ám a keresztény értékek védelmét a nyugati kereszténydemokrata pártokhoz képest sokkal keményvonalasabb formában képviselték (KDH, Kaczynskiék pártjai, FKgP, KDNP). Az ODS-nél teljesen más jelenségről van szó, itt – ahogy korábban jeleztem – elsősorban Václav Klaus személye és öröksége jelenti az euroszkepticizmus forrását. Emellett a térség valamennyi országában tűntek fel nacionalista pártok, amelyek szintén komoly fenntartásokkal viseltettek az EU iránt (Lengyelországban a korábban tárgyalt LPR és Önvédelem, Csehországban a republikánusok, Szlovákiában a HZDS és különösen az SNS, Magyarországon pedig a MIÉP és később a Jobbik). Kivételt ez alól szinte kizárólag a Cseh- és Morvaországi Kommunista Párt jelent, amely megmaradását annak köszönheti, hogy vezető politikusai nem kezdtek szociáldemokrata párt építésébe a rendszerváltáskor, mint a térség többi államában.

Emellett természetesen vannak az átmenet specifikumaira jellemző, éppen ezért országonként eltérő tényezők is. Ilyen pl. a korábban sokszor említett Beneš-dekrétumok ügye, mely kizárólag a volt Csehszlovákia utódállamaiban táptalaja az euroszkepticizmusnak. Megemlíthető – bár nem teljesen válik el a Beneš-dekrétumoktól – a germanofóbia is, mely Lengyelországban a PiS-t, Csehországban pedig az ODS-t sarkallta atlantista külpolitikára, amely szintén euroszkepticizmust eredményezett. Ebben a két országban fordult elő az is, hogy a kormány vezető erejét euroszkeptikus párt adta (ODS 1992-1997, 2006-), illetve PiS (2005-07), valamint euroszkeptikus államfője is csupán ennek a két országnak volt/van: Václav Klaus 2003 óta cseh elnök, míg Lech Kaczynski 2005-2010 között töltötte be a lengyel elnöki posztot.

A dolgozat legnagyobb erényének egyértelműen az általam korábban felállított tipológia V4-országok pártjaira történő alkalmazását tartom, mely a későbbiekben a jelen dolgozatban nem tárgyalt pártok beillesztésével, illetve új ügyek (pl. az eurózóna válsága) behozatalával bővíthető.

Irodalom

Könyvek, tanulmányok

- Ágh Attila (1995): 'From nomenclatura to clientura: the emergence of new political elites in east-central Europe' In: Geoffrey Pridham et Paul G. Lewis (eds.): *Stabilising Fragile Democracies. Comparing new party systems in southern and eastern Europe*. Routledge London.
- Ágh Attila (1998): *Emerging Democracies In East Central Europe And The Balkans*. Edward Elgar Publishing, London.
- Bátory Ágnes (2008): 'Euro-scepticism in the Hungarian Party System: Voices from the Wilderness?' In: Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (eds.): *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euro-scepticism. Vol. 1*. Oxford University Press 263-276. pp.
- Bíró Nagy András – Róna Dániel (2011): 'Tudatos radikalizmus. A Jobbik útja a parlamentbe (2003-2010)' In: Láncki András (ed.): *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése* Századvég Kiadó, Budapest 242-283. pp.
- Dakowska, Dorota (2010): 'Whither Euro-scepticism? The Uses of European Integration by Polish Conservative and Radical Parties' *Perspectives on European Politics and Society* Vol. 11. No. 3. 254-272. pp.
- Dobos Balázs (2011): 'Hullámzó szárnyalás – A Szlovák Nemzeti Párt elmúlt húsz éve' In: Láncki András (ed.): *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése* Századvég Kiadó, Budapest 284-308. pp.
- Dúró József (2010): 'Euro-szepticismus ma' *Politikatudományi Szemle* Vol. 19. No. 4. 51-83. pp.
- Enyedi Zsolt – Bértoa, Fernando Casal (2010): 'Pártverseny-mintázatok és blokk-politika Kelet-Közép Európában' *Politikatudományi Szemle* Vol 19. No. 1. 7-30.
- Handl, Vladimír (2005): 'Choosing between China and Europe? Virtual Inspiration and Policy Transfer in the Programmatic Development of the Czech Communist Party' *Journal of Communist Studies and Transition Politics* Vol. 21. No. 1. 123-141. pp.
- Hanley, Seán (2004): 'From Neo-Liberalism to National Interests: Ideology, Strategy, and Party Development in the Euro-scepticism of the Czech Right' *East European Politics and Societies* Vol. 18. No. 3. 513-548. pp.
- Hanley, Seán (2008): 'Embracing Europe, Opposing EU-rope? Party-based Euro-scepticism in the Czech Republic' In: Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (eds.): *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euro-scepticism. Vol. 1*. Oxford University Press 243-262. pp.
- Henderson, Karen (2008): 'Euro-sceptics and Phoney Europhiles' In: Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (eds.): *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euro-scepticism. Vol. 1*. Oxford University Press 277-294. pp.
- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press.
- Kopecký, Petr – Mudde, Cas (2002): 'Two Sides of Euro-scepticism' *European Union Politics* Vol. 3. No. 3., 297-326. pp.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy*. Yale University Press New Haven and London.
- Linden, Ronald H. – Pohlman, Lisa M. (2003): 'Now You See It, Now You Don't: Anti-EU Politics In Central and Southeast Europe' *European Integration* Vol 25., No. 4. December, 311-334. pp.
- Linz, Juan – Stepan, Alfred (1996): *Problems of democratic transition and consolidation*. The John Hopkins University Press Baltimore and London.
- Riishøj, Søren (2007): 'Europeanization and Euro-scepticism: Experiences from Poland and the Czech Republic' *Nationalities Papers* Vol. 35. No. 3. 503-535. pp.
- Rustow, Dankwart (1970): 'Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model' *Comparative Politics* Vol. 2. No. 3. 337-363. pp.
- Szczerbiak, Aleks (2008): 'Opposing Europe or Problematizing Europe? Euro-scepticism and 'Euro-realism' in the Polish Party System' In: Aleks Szczerbiak and Paul Taggart (eds.): *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euro-scepticism. Vol. 1*. Oxford University Press 221-242. pp.
- Taggart, Paul – Szczerbiak, Aleks (2008): *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euro-scepticism*. Oxford University Press
- Tudoroiu, Theodor – Horváth, Peter – Hrušovský, Marek (2009): 'Ultra-Nationalism and Geopolitical Exceptionalism in Mečiar's Slovakia' *Problems of Post-Communism* Vol. 56. No. 4. 3-14. pp.

Pártdokumentumok

- Cseh- és Morvaország Kommunista Pártja (KSČM) (2009): EP-választási program. <http://www.kscm.cz/index.asp?thema=4146&category=>, letöltés dátuma 2011. október 7.
- Cseh- és Morvaország Kommunista Pártja (KSČM) (2010): Választási program. <http://www.kscm.cz/index.asp?thema=4393&category=>, 2011. október 7.
- Jobbik Magyarországért Mozgalom (Jobbik) (2010): 'Radikális változás' – választási program. <http://jobbik.hu/sites/jobbik.hu/download/Jobbik-program2010OGY.pdf>, letöltés dátuma 2011. október 13.
- Jog és Igazságosság (PiS): (2009): 'Modern, szolidáris, biztonságos Lengyelország' – pártprogram. http://www.pis.org.pl/download.php?g=mmedia&f=program_pis_2009.pdf, utolsó letöltés 2011. október 3.
- Jog és Igazságosság (PiS): (2011): 'Modern, szolidáris, biztonságos Lengyelország' – választási program www.pis.org.pl/download.php?g=mmedia&f=program_pis_2011_projekt.pdf, utolsó letöltés 2011. október 3.
- Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) (2010): 'Út Szlovákiáért' – választási program. http://www.kdh.sk/data/upload/documents/KDH_volebny-program_2010.pdf, letöltés dátuma 2011. október 10.
- Lengyel Családok Ligája (LPR) (2005): Pártprogram. <http://mizerski.com/2007/program-wyborczy-lpr-w-wyborach-2005/>, letöltés dátuma 2011. október 5.
- Lengyel Köztársaság Önvédelme (SRP) (2005): 'Az Önvédelem Harmadik Útja' – pártprogram. <http://www.samoobrona.org.pl/pages/01.Program/index.php?document=465.html>, letöltés dátuma 2011. október 5.
- Lengyel Néppárt (PSL) (2009): 'A PSL nemzeti prioritásai az európai politikában' – EP-választási program. http://www.psl.org.pl/upload/pdf/dokumenty/PE_deklaracja_wyborcza_psl/eurowybory_2009.deklaracja_wyborcza_psl-1.pdf, utolsó letöltés 2011. október 4.
- Lengyel Néppárt (PSL) (2011): 'Középpontban az ember' – választási program. <http://www.komitetwyborczypl.pl/download/Program%20Wyborczy%20PSL.pdf>, utolsó letöltés 2011. október 4.
- Néppárt – Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (L'S-HZDS) (2010): Választási program. <http://volby2010.hzds.sk/volebny-program/>, letöltés dátuma 2011. október 10.
- Polgári Demokrata Párt (ODS) (2010): 'Megoldások, melyek segítenek' – választási program. <http://www.ods.cz/volby2010/data/soubory-ke-stazeni/182/volebni-program-velky.pdf>, letöltés dátuma 2011. október 6.
- Szabadság és Szolidaritás (SaS) (2010): '120 ötlet egy jobb életért Szlovákiában' – választási program. <http://120napadov.sk/>, letöltés dátuma 2011. október 11.
- Szlovák Nemzeti Párt (SNS) (2010): Választási program. http://www.sns.sk/wp-content/uploads/2010/03/Volebny_program_20101.pdf, letöltés dátuma 2011. október 11.¹¹

Internetes források

- CSU (1996): Az 1996-os parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ps1996/u4>, utolsó letöltés 2011. október 6.
- CSU (1998): Az 1998-as parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ps1998/u4>, utolsó letöltés 2011. október 6.
- CSU (2002): A 2002-es parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ps2002/ps2?xjazyk=CZ>, utolsó letöltés 2011. október 6.
- CSU (2004): A 2004-es európai parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ep2004/ep11?xjazyk=CZ>, utolsó letöltés 2011. október 6.
- CSU (2006): A 2006-os parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ps2006/ps2?xjazyk=CZ>, utolsó letöltés 2011. október 6.
- CSU (2009): A 2009-es európai parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ep2009/ep11?xjazyk=CZ>, utolsó letöltés 2011. október 6.
- CSU (2010): A 2010-es parlamenti választások eredménye <http://volby.cz/pls/ps2010/ps2?xjazyk=CZ>, utolsó letöltés 2011. október 6.

¹¹ A Szlovák Nemzeti Párt honlapja magyarországi IP-címmel nem érhető el, éppen ezért ún. proxy-t használva lehet csak a honlapot böngészni.

Képviselőház (2009): A Lisszaboni Szerződés ratifikációjáról szóló szavazás
<http://www.psp.cz/sqw/hlasy.sqw?G=48969&o=5>, utolsó letöltés 2011. október 6.

Nemzeti Tanács (2008): A Lisszaboni Szerződés ratifikációjáról szóló szavazás
<http://www.nrsr.sk/Default.aspx?sid=schodze/hlasovanie/hlasklub&ID=22734>, utolsó letöltés 2011. október 6.

Országgyűlés (2007): A Lisszaboni Szerződés ratifikációjáról szóló szavazás
http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_szav.szav_lap_egy?p_szavdatum=2007.12.17.21:08:51&p_szavkepv=l&p_szavkpvcso=l&p_ckl=38, utolsó letöltés 2011. október 10.

OVB (1998): Az 1998-as parlamenti választások eredménye
<http://www.valasztas.hu/v98din2/1120.htm>, utolsó letöltés 2011. október 10.

OVB (2002): A 2002-es parlamenti választások eredménye
<http://www.valasztas.hu/parval2002/so02/v02din1/1120.htm>, utolsó letöltés 2011. október 10.

OVB (2004): A 2004-es európai parlamenti választások eredménye
<http://www.valasztas.hu/ep2004/outroot/hu/eredm.htm>, utolsó letöltés 2011. október 10.

OVB (2006): A 2006-os parlamenti választások eredménye
<http://www.valasztas.hu/parval2006/outroot/vdin1/hu/1120.htm>, utolsó letöltés 2011. október 10.

OVB (2009) A 2009-es európai parlamenti választások eredménye
<http://www.valasztas.hu/dyn/ep09/outroot/hu/eredm.htm>, utolsó letöltés 2011. október 10.

OVB (2010): A 2010-es parlamenti választások eredménye
<http://www.valasztas.hu/dyn/pv10/outroot/vdin1/hu/1120.htm>, utolsó letöltés 2011. október 10.

PKW (2001): A 2001-es parlamenti választások eredménye (Szejm).
http://wybory2001.pkw.gov.pl/sjg2_k.html, utolsó letöltés 2011. október 1.

PKW (2004): A 2004-es európai parlamenti választások eredménye
<http://www.pe2004.pkw.gov.pl/WynGI/WGXXPYYYYYY.htm>, utolsó letöltés 2011. október 1.

PKW (2005): A 2005-ös parlamenti választások eredménye (Szejm).
<http://www.wybory2005.pkw.gov.pl/SJM/PL/WYN/M/index.htm>, utolsó letöltés 2011. október 1.

PKW (2007): A 2007-es parlamenti választások eredménye (Szejm).
<http://wybory2007.pkw.gov.pl/SJM/PL/WYN/M/index.htm>, utolsó letöltés 2011. október 1.

PKW (2009): A 2009-es európai parlamenti választások eredménye
<http://pe2009.pkw.gov.pl/PUE/PL/WYN/W/index.htm>, utolsó letöltés 2011. október 1.

PKW (2011): A 2007-es parlamenti választások eredménye (Szejm).
<http://wybory2011.pkw.gov.pl/wsw/pl/000000.html>, utolsó letöltés 2011. október 1.

Standard Eurobarometer felmérések 2004-től
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm, letöltés dátuma 2011. szeptember 29.

Szejm (2008): A Lisszaboni Szerződés ratifikációjáról szóló szavazás.
<http://orka.sejm.gov.pl/SQL.nsf/glosowania?OpenAgent&6&12&4>, utolsó letöltés: 2011. október 2.

SSR (2002): A 2002-es parlamenti választások eredménye
<http://app.statistics.sk/volby2002/webdata/slov/tab/tab3.htm>, utolsó letöltés 2011. október 8.

SSR (2004): A 2004-es európai parlamenti választások eredménye
<http://app.statistics.sk/volbyep2004/ep2004s/obvod/results/tab3.jsp>, utolsó letöltés 2011. október 8.

SSR (2006): A 2006-os parlamenti választások eredménye
http://app.statistics.sk/nrsr_2006/slov/obvod/results/tab3.jsp, utolsó letöltés 2011. október 8.

SSR (2009): A 2009-es európai parlamenti választások eredménye
<http://app.statistics.sk/volbyep2009/sr/tab3.jsp?lang=sk>, utolsó letöltés 2011. október 8.

SSR (2010): A 2010-es parlamenti választások eredménye
http://app.statistics.sk/nrsr_2010/sr/tab3.jsp?lang=sk, utolsó letöltés 2011. október 8.